

ТУРКИСТОН ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРЛИГИ БЮДЖЕТИНИНГ ШАКЛЛАНИШ МАНБАЛАРИ

Ирискулов Бекзод Жахонгирович

Ўзбекистон-Финландия педагогика институти ўқитувчиси

UDK: 94(575.1).

<https://orcid.org/0009-0002-4255-2113>

Аннотация: Ушбу мақолада Туркистон генерал-губернаторлиги бюджетининг шаклланиш манбалари статистик маълумотлар ва архив ҳужжатлари асосида таҳлил қилинган. Империя бюджетининг шаклланишида солиқларнинг ўрни, уларнинг турлари ва бож тўловлари тўғрисида маълумотлар келтирилган. Шунингдек, ўлкада савдо гувоҳномалари ва билетларини сотиш, 1865 йилда қабул қилинган “Савдо ва савдо ҳукуки бўйича божлар тўғрисида”ги Бутунроссия Низомининг ўлкада амал қилиши кўрсатиб берилган.

Калит сўзлар: Туркистон генерал-губернаторлиги, Молия вазирлиги, Давлат назорати, Аграр ислохотлар, Империянинг вино монополияси, акциз солиғи, Савдо гувоҳномалари, Бюджет даромадлари

Аннотация: В статье анализируются источники формирования бюджета Туркестанского генерал-губернаторства на основе статистических данных и архивных документов. Представлены сведения о роли налогов, их видах и таможенных платежах в формировании бюджета империи. Показана также продажа торговых свидетельств и билетов в регионе, реализация принятого в 1865 году Общероссийского положения «О торговле и торговых пошлинах».

Ключевые слова: Туркестанское генерал-губернаторство, Министерство финансов, Государственный контроль, Аграрные реформы, Имперская винная монополия, Акцизный налог, Торговые свидетельства, Бюджетные доходы

Abstract: This article analyzes the sources of the formation of the budget of the Turkestan Governorate-General based on statistical data and archival documents. Information is

provided on the role of taxes in the formation of the empire's budget, their types, and customs payments. It also shows the sale of trade certificates and tickets in the country, and the operation of the All-Russian Regulation "On Customs Duties on Trade and Trade Law", adopted in 1865.

Keywords: Turkestan Governorate-General, Ministry of Finance, State control, Agrarian reforms, Empire's wine monopoly, excise tax, Trade certificates, Budget revenues.

КИРИШ (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION). Россия империяси Туркистонни босиб олгандан сўнг, ўлкадан имкон қадар катта фойда олишга ҳаракат қилинди. Империя ҳукмрон доираларининг фикрича, бюджет даромадини кўпайтиришнинг ягона йўли – бюджет тизимини марказлаштириб, аввалги солиқ тизимларини тартибга солиш ва уларга айрим қўшимчалар киритиш лозим эди. Шубҳасиз, Туркистон генерал-губернаторлигида асосий даромадни солиқлар ташкил қилган. Солиқларнинг асосий қисми давлат солиқлари (82,5 фоиз), кейин умумхалқ солиқлари (11,7 фоиз) ва бошқа турли солиқлардан иборат бўлган.

МУҲОКАМА (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION). Дарҳақиқат, Туркистон генерал-губернаторлиги давлат бюджетининг катта қисмини солиқлар ташкил этиб, улар асосан кўчманчилардан олинadиган уй-жой солиғи, ер солиғи, аҳоли жон бошига олинadиган солиқ ҳамда земство ва савдо божларидан иборат эди. 1869 йилда империя ҳукумат бюджетидаги солиқлар умумий бюджет даромадларининг 60,5% ни, 1913 йилда эса 83,1% ни ташкил этди[1]. Худди шу йили

солиқлар Россия империяси бутун бюджетининг 63,6 фоизини ташкил этди. 1913 йилда Туркистонда солиқларнинг умумий миқдорида билвосита солиқлар 59%, тўғридан-тўғри солиқлар 41% бўлган бўлса, бутун империя бюджетида тегишли кўрсаткичлар 83,5% ва 16,5%ни ташкил қилган. Бу бутун Россия империяси бюджетида энг катта солиқ даромади акциз солиғи ва вино монополиясидан олинган даромадлар, Туркистон генерал губернаторлигида эса қишлоқ хўжалиги солиқлари энг катта даромадлардан бири эди. Бу кўрсаткичлар Россия империясининг Туркистонга нисбатан олиб борган мустамлакачилик сиёсатини бевосита натижаси эди.

Аграр ислохотларни амалга оширмасдан, солиқ ишларини яхшилаб бўлмасди, чунки ерларнинг аниқ ҳисоби йўқлиги сабабли, Россия империясининг Туркистондаги бошқармаси вакиллари фикрича, ўтроқ аҳолидан кўчманчи аҳолига нисбатан кам солиқ тўланарди. Масалан, 1868–1883 йилларда, яъни 16 йил мобайнида кўчманчи аҳолидан ҳар бир ўтов ҳисобига олинадиган умумий солиқ миқдори 1364190 руб. 99 коп., маҳаллий аҳолидан олинадиган ердан фойдаланиш йиғимлари миқдори эса 1047882 руб., 30 коп. ташкил қилган[2].

Туркистон мўмай даромад манбаи сифатида Россия империяси хазинасини бойитиб бораётган эди. Бу даромадлар 1867–1896 йилларда 4 баробарга кўпайди. 1868–1879 йилларда яъни 12 йил давомида ўлкадан олинган умумий даромад 32423391 руб. 31 коп.ни ташкил қилди[3]. Аҳолидан олинадиган солиқлар эса 1889–1893 йилларда 40 фоизга ошди[4].

Манбаларда Туркистон ўлкаси аҳолиси бошқа минтақалардагига нисбатан кўпроқ солиқ тўлаганлиги ҳақидаги маълумотлар ҳам учрайди. Даврий матбуот материалларидан бирида Туркистон аҳолиси, турли хил солиқларни кўшиб ҳисоблаганда жон бошига 3,5 рубл миқдорида, империяни бошқа жойларидаги аҳоли эса 1,9 рубл тўлаши қайд этилган[5]. Даврий матбуотда қайд этилишича,

Туркистон аҳолисидан йиғиб олинадиган солиқ 1870 йилда 288 804 рублни ташкил этган бўлса, 12 йилдан кейин – 1882 йилда деярли икки бараварга ошиб, 505 024 рублни ташкил этган[6]. Бошқа бир маълумотларга кўра, 1869–1882 йиллар оралиғида ғазнага турли хил солиқ ва йиғимлардан 50 млн. рубл даромад келиб тушган[7]. Даромаднинг бундай миқдори рус империясининг ҳукмрон қатламини қаноатлантирмас эди. Табиийки, Туркистондаги ҳарбий-сиёсий вазият маълум моддий харажатларни талаб қилар эди. Россиянинг иқтисодий ҳолати ва молиявий имкониятлари эса мустамлака маъмурияти бюджетининг кескин қисқаришига сабаб бўлган.

“Туркистон ўлкасини бошқариш тўғрисидаги Низом” 1886 йилдан олинадиган давлат солиқлари ва мажбуриятларига маълум бир аниқликлар киритди, холос. Шунинг учун ҳам солиқлар ва мажбурий земство тўловлари билан боғлиқ саволларга аниқлик киритилмади.

Айтиш керакки, вақт ўтиши билан Низом ва йўриқномалар янгиланиб келинган. Масалан, 1887 йил 19 мартдаги қонун баъзи ўзгартиришлар билан тўрт йил давомида (1887–1890); 1896 йил 10 апрелдаги қонун 11 йил (1891–1901); 1902 йил 4 майдаги қонун 7 йил давомида (1902–1909) амал қилган[8].

Империя бюджети ўлкадан олинадиган солиқлар ҳисобига ошиб борган. Солиқлар тушуми деярли барча йилларда империя хазинасини тўлдиришнинг асосий манбаси бўлиб қолган. Хусусан, ўлкада империя мустамлакачилигининг дастлабки 12 йили (1868–1879 йиллар)да тўғри солиқлар ҳисобидан тушган даромад 23185188 руб 91 коп.ни ташкил қилган бўлса, 1889–1897 йилларда тўғри солиқларнинг тушуми 40 фоизга ошган, шу йиллар ичида даромадлар 63 фоизга кўпайган, харажатлар 16 фоизга ошган. 1889 йилга нисбатан эгри солиқларнинг тушуми 1897 йилда 104 фоизга ёки 2.256 минг рублга кўпайган. Умуман ўлка аҳолисидан йиғиладиган солиқлар миқдори 1870, 1871, 1872, 1873, 1879 йиллар камайиб, 1878, 1880, 1881,

1882, 1883 йилларда эса ошиб кетган. Бу аҳолининг сони аниқ ҳисобга олинмаган ва солиққа тортиш тартиби йўлга қўйилмаганлигидан далолат беради. Шунга қарамадан солиқлар миқдори ўсиб бораверган[9].

Бироқ мустамлака ҳокимияти Туркистоннинг бюджети ҳали ҳам 800 минг рублга камомадли, яъни зарар келтирувчи ҳолатда деб ҳисоблаб, Туркистон генерал-губернаторига солиқ назорати ишини янада яхшилаш ва ўлка аҳолисидан олинadиган солиқни оширишни тавсия қилган. Натижада мустамлака маъмурияти бюджетга тушадиган даромад киримларини янада ошириш мақсадида қатор чора-тадбирларни ишлаб чиққан. Булар ичида асосийлари қуйидагилар:

1. Аҳолига суғориладиган ерлар билан биргаликда лалмикор ерларни ажратишни кўзда тутган солиқ ислохотини кечиктирмасдан амалга ошириш ва ер солиғи миқдорини кўпайтириш;

2. Кавказдаги каби ўлкада маҳаллий аҳоли учун пуллик ҳарбий мажбурият жорий қилиш;

3. Маҳаллий аҳолига нисбатан мулк бож қондаларини татбиқ этиш (мол-мулк маҳаллий аҳолига шу вақтгача бож тўловсиз ўтган) ва бошқалар[10].

1908 йилда вилоят бўйича маҳаллий аҳолидан олинadиган солиқлар оклад суммаси 1719316 руб. 51 коп. ташкил қилиб, ундан 610371 руб. 77 коп. давлат ер солиқларига, 707864 руб. – ўтов солиғи, 28229 руб. 63 коп. эса – оброк солиғи ва 372841 руб. 7 коп. – земство йиғимларига тегишли бўлган[12].

Умуман олганда, Туркистон ўлкасида XIX аср охирида биргина ер солиғи 4 миллион сўмни ташкил қилган бўлса, 1914 йилга келиб у 75 фоизга кўпайди. Россиянинг Туркистондан оладиган даромади 300 фоизга ошди ва 1916 йилга келиб 38.329 минг сўмни ташкил қилди[13].

Ўлкадан биргина солиқлар ҳисобидан катта даромад империя бюджетига тушса-да, бироқ уларнинг жуда арзимас қисми тегишли соҳаларга йўналтирилган. Масалан, Туркистон генерал-

губернаторлигига қарашли вилоятларда 1887–1912 йилларда жами 22736327 рубл миқдорда солиқ тўпланган бўлиб, унинг жуда оз қисмигина халқ маорифи, соғлиқни сақлаш, ирригация ишларига сарфланган. Мактабларга деярли эътибор берилмаган[14].

Империя маъмурияти томонидан солиқлардан ташқари, ўлка аҳолисидан турли хил йиғимлар олиб турилган ва бу йиғимлар миқдорининг катта қисми жойлардаги маҳаллий маъмурият (бошқармалар)ни таъминлаб туриш учун сарф қилинарди. Биргина Фарғона вилояти мисолида кўриладиган бўлса, вилоятдаги 103 та волост бошқарувчиларининг моддий таъминоти учун маҳаллий аҳолидан бир йилда 103 минг руб., 615 та қишлоқ ва овул оқсоқоллари таъминоти учун 92250 руб. қўшимча йиғимлар йиғиб олинган.

Таҳлил қилинаётган даврда Туркистон ўлкаси иқтисодиётида деҳқончилик устунлик қиларди. Саноат асосан қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини бирламчи қайта ишлашга мўлжалланган кичик корхоналардан иборат эди. 1913 йилда Туркистоннинг умумий ишлаб чиқариши 738 миллион рублга баҳоланган эди, шу жумладан дала маҳсулотлари 359,7 миллион рубл ёки 48,7 фоиз, чорвачилик маҳсулотлари 96,4 миллион рубл ёки 13 фоиз, саноат маҳсулотлари 281,9 миллион рубл ёки 38,2 фоизга баҳоланган. Шу билан бирга, пахта ҳомаиёси ишлаб чиқариш умумий ишлаб чиқаришнинг 23,9 фоизини, пахта тозалаш саноати маҳсулотлари эса 22,3 фоизни ташкил этган.

Россия империясининг ўлкадаги даромадини ошириш бўйича дастлабки чора-тадбирларидан бири 1867 йилда акциз солиғини жорий этиш ва 1886 йилда акциз солиғи бўлимини ташкил этиш билан ҳам характерга эга. Бироқ, акциз солиғи ҳеч қачон Туркистон генерал-губернаторлиги бюджетининг асосий даромад манбаи бўлиб қолмади. Бундай паст фоизни Генерал-губернаторлик сметасида Молия вазирлиги газначилигига фақат Туркистонда жойлашган заводлардан тушган акциз ва ичимлик солиғи

кўрсатилганлиги билан изоҳланади. Туркистон худудида акциз корхоналарининг камлиги мустамлакачилик сиёсати билан боғлиқ бўлиб, бу сиёсат Туркистонда саноатнинг ривожланишини кечиктириб, унинг қишлоқ хўжалигини монокультурага айлантирган, қисман кўплаб акциз солиғи тўланадиган маҳсулотлар ўрнига, ўлканинг туб аҳолиси маҳаллий, акциз солиғи йўқ маҳсулотларни истеъмол қилган, масалан: шакар ва конфет ўрнига майиз ва тут, арок маҳсулотлари ўрнига бўза ва узум вноси ва бошқалар.

Империянинг вино монополиясидан олинган даромадлари генерал-губернаторлик сметасида фақат 1905 йилда арзимас миқдорда, 100 рублда пайдо бўлган ва ҳеч қачон 1,8 минг рублдан ошмаган. Кичик улушга қарамай, акцизлар Туркистон аҳолиси зиммасига катта юк бўлди. Биринчидан, улар акциз тўланадиган товарлар ўрнини босадиган истеъмол товарлари нархларига таъсир кўрсатди; иккинчидан, аҳоли ҳали ҳам метрополиядан олиб келинган шакар, тамаки маҳсулотлари ва бошқаларни истеъмол қилган; учинчидан, Россия империясига акциз солиғи нафақат ичимлик, тамаки маҳсулотлари ва шакардан олинадиган тўловлардан балки, мой, гугурт ва сигарет найчалари ва қоғоздан ҳам келиб тушди.

Бироқ, XIX асрнинг 70-80 йилларидан бошлаб акциз солиқлари давлат даромадларининг 30-40 фоизни ташкил қилган[15]. Акциз соҳасида амалга оширилган ишлар туфайли ғазнага тушган даромад йил сайин ошиб борди. Туркистон акциз бошқармаси маълумотларига қараганда, буғдой спирти, тайёр пиво, мева ва асалдан олинган алкоголь ичимликлар учун акциз солиқлари ҳамда бандерол (харид моллари устига ёпиштириладиган ёрлиқ қоғози) йиғимларидан Фарғона вилояти бўйича 1903 йилда 144370 руб., 1904 йилда 147503 руб. тушган. Йиллик тушум 3132 рублга ўсган.

Империя бюджети ўлкада савдо гувоҳномалари ва билетларини сотиш

ҳисобидан ҳам мўмай даромад кўрган. Хусусан, Самарқанд вилоятида 1890 йилда савдо гувоҳнома ва билетларининг умумий сони 6407 та ва улардан тушадиган даромад 45714 рубль 50 тийин бўлган бўлса, 1900 йилга келиб, умумий савдо гувоҳномаларининг сони 14435 ва улардан тушадиган даромад миқдори 144433 рубль 86 тийиндан иборат бўлган. Ўн йил ичида биргина Самарқанд вилоятида савдо ва саноат корхоналари 125 фоизга кўпайиб, давлат ғазнасига келиб тушган даромад эса 200 фоизга ортган[16].

Акциз солиғидан фарқли ўларок, божхона тўловлари империя давлат бюджетини шакллантиришда муҳим ўрин эгаллади. 1913 йилги Россия давлат бюджетида барча божхона даромадлари атиги 10,4% ни ташкил этган бўлса, 1908–1913 йилларда Генерал-губернаторликнинг ҳисоб-китобларига кўра улар 27-29,3 фоизини ташкил қилган.

Туркистон ўлкасининг босиб олиниши унинг империя божхона тизимига киритилиши билан бирга кечди. Бу маҳаллий аҳолининг аҳволини ёмонлаштирди, чунки рус божхона тўловлари хонликлар томонидан олинадиган йиғимлардан юқори эди. Ўрта Осиё хонликлари даврида импорт товарлардан улар нархининг 2,5% миқдорида солиқ ундирилган бўлса, 1892 йилдаги маълумотларга кўра, Россияда импорт қилинадиган бирламчи товарларга солиқ солиш, унинг қийматининг 42,7 фоизини, қайта ишланган маҳсулотлар 17,2 фоиз, хомашё ва ярим қайта ишланган маҳсулотларга 13,9 фоизни ташкил этди.

Юқорида айтилганидек, XX аср бошларидан империянинг бождан келадиган даромадлари ошиб борди. Туркистон уч вилоят ғазнаҳонасининг Бухоро хонлиги билан биргаликда божхона даромадлари 1904 йилда 3.693.417 рублни, 1905 йилда 3.887.453 рублни, 1906 йилда 4.420.585 рублни, 1907 йилда 4.755.510 рублни ташкил этган. Шундай қилиб, бож даромадлари йилдан-йил ўсиб, 4 йил ичида 25 фоизга кўпайган. Бу ўсиш, асосан, турли чой навларига қўйилган бож

тўловларининг ортиши ҳисобига бўлган. Масалан, Туркистон бўйича божхона даромадининг 2/3 қисмини ташкил қилган Самарқанд ички божхонасининг даромади 1904 йилда 2.415.417 руб., 1905 йилда 2.841.597 руб., 1906 йилда 3.320.089 руб. ва 1907 йилда эса 3.759.161 руб. бўлган. Таққослаш учун мисол келтирайлик. Фарғона божхона участкаси бўйича Хитойдан олиб келинган моллардан тушган бож тўловлари 1905 йилда 20.791 руб., 1906 йилда 30.248 руб., 1907 йилда 21.038 рублни ташкил этиб, қолган маблағ эса чойга ўрнатилган бож тўловларидан тушган.

Кези келганда айтиш керак, божхона тўловлари ва таққословчи тарифлар маҳаллий саноатни кўллаб-қувватлаш учун эмас, балки Ўрта Осиёни Россия империясининг ортиқча товарлари бозорига айлантириш учун мўлжалланган эди. 1895 йилдан бошлаб божхона даромадларининг ортиши Бухоро хонлигининг Россия божхона чегараларига киритилганлиги билан изоҳланади. Империя ҳукуматининг бу борадаги биринчи чора-тадбирларидан бири Туркистонни (Россия капитали манфаатларини кўзлаб) ўз чегаралари сифатида жорий этиш эди.

Маълумки, 1865 йилда “Савдо ва савдо ҳукуқи бўйича бошлар тўғрисида”ги Бутунроссия Низоми тузилган эди. Ўрта Осиё хонликлари даврида савдо ва хунармандчиликдан сотилган маҳсулотнинг 1/40 қисми микдорида солиқ солинган. Закот маҳаллий ишлаб чиқарилган ва чет эллик савдогарлар олиб келган маҳсулотлардан ундирилган. Закот қисмларга бўлиб, сотишдан олдин, қисман сотилгандан кейин ва якуний сотувдан кейин тўланган.

Бир хонлик ичидаги маҳсулотларни бир бекликдан бошқасига олиб ўтишда ҳам бож йиғилган. Ҳиндистондан бир қатор беклик

ва хонликлардан ўтиб келаётган карвонлар баъзан 16-18 марта бож тўлашга мажбур бўлган[17].

Бундан ташқари, улгуржи сотувчидан чакана сотувчига товарларни сотишда воситачилик тўловлари, кичик ишлаб чиқарувчилар томонидан улгуржи савдогарларга товар сотишда эса “аминона” ундирилган. Ўлканинг бошқа ҳудудларида маҳаллий аҳоли учун закот сақланиб қолган. Бирок, закот йиғишнинг солиқ-хўжалик тизими йўқ қилиниб, 1872 йилда закот бошқармаси ташкил этилди ва 1875 йилгача фаолият олиб борди.

Шунингдек, божнинг миқдорини аниқлаш тизими ҳам ўзгартирилди. Энди бож ҳар бир карвондан эмас, балки унинг моллари ва карвонлари сонидан қатъи назар, савдогар томонидан эълон қилинган капитал миқдоридан 2,5% миқдорида бир марталик йиллик йиғим шаклида амалга оширила бошланди, капитал миқдорини нотўғри кўрсатиш учун жарима солиш белгилаб қўйилди. Бир қатор ҳолларда бу Туркистондаги Москва фирмаларининг корхоналарини савдо солиғидан бутунлай озод қилишни аниқлатар эди.

ХУЛОСА (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION). Хуллас, юқоридаги маълумотлардан кўриниб турибдики, 1869 йилдан 1874 йилгача савдо солиғи (асосан Россия капиталини солиққа тортиш) тушумлари деярли икки барабар ошди, айти пайтда закот солиғидан келадиган даромадлар (асосан маҳаллий савдогарлар ва бошқа осиелик савдогарларнинг солиқлари) сезиларли даражада камайди. Бу бир томондан, солиқ доирасининг кенгайиши, Россия билан товар айирбошлашнинг кучайиши ва ўлкада рус капитали мавқенинг мустаҳкамланиши билан изоҳланса, иккинчи томондан эса, закотни ундириш тартибини ҳамда унга кейинги киритилган ўзгартиришларнинг самарасизлигини кўрсатиб беради.

АДАБИЁТ ВА МАНБАЛАР РЎЙХАТИ
(ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТРАТУРА / REFERENCES):

1. Статистический ежегодник Туркесреспублики 1917–1923 гг. Т.2. – Ташкент: издание ТЭС, 1924 г. – С. 64.
2. Обзор Семиреченской области за 1883 г. – Верный, 1884. – С. 24.
3. Проект всеподданнейшего отчета ген.-адъютанта К.П. фон Кауфмана I по гражданскому управлению и устройству в областях Туркестанского генерал-губернаторства: 7 ноября 1867 - 25 марта 1881 г. – СПб: Военно-ученого комитета Главного штаба, 1885. – С. 374.
4. ЎзМА, И.36-фонд, 1-рўйхат, 3298-иш, 42-варак
5. Шодмонова С. Б. Туркистон тарихи – матбуот кўзгусида. – Тошкент: Yangi nashr, 2011. – Б. 122.
6. Пробелы податной системы // Туркестанские ведомости. – № 42. – 1890.
7. Обзор Сыр-Дарьинской области за 1886 г. – Ташкент, 1887. – С. 95.
8. Турсунова Г. Россия империяси томонидан Сирдарё вилоятига аҳолининг кўчириш сиёсати жараёнида солиқ тизимида бўлган ўзгаришлар // Ўтмишга назар. 5 жилд. – № 8. – Тошкент, 2022. – Б. 65.
9. Проект всеподданнейшего отчета ген.-адъютанта К.П. фон Кауфмана I по гражданскому управлению и устройству в областях Туркестанского генерал-губернаторства: 7 ноября 1867 - 25 марта 1881 г. – СПб: Военно-ученого комитета Главного штаба, 1885. – С. 379.
10. Эргашев Ф., Абдурахимова Н., Сугуралиева Ф. Туркистонда мустамлака молия-хўжалик идоралари тизими. – Тошкент: Академия, 2008. – Б. 85.
11. Обзор Сыр-Дарьинской области за 1908 г. – Ташкент, 1909. – С. 51
12. Ўзбекистоннинг янги тарихи. Туркистон чор Россияси мустамлакачилиги даврида / Тузувчилар: Ҳ.Содиқов, Р.Шамсутдинов, П.Равшанов ва бошқ. – Тошкент: Шарқ, 2000. – Б. 229.
13. ЎзМА, И.1-фонд, 27-рўйхат, 58-иш, 27-29-вараклар.
14. Отчет о состоянии Туркестанского края, составленный сенатором, тайным советником Ф.Гирсом, командированным для ревизии края по высочайшему повелению. В 2-х частях. Ч.II. Суд. Финансы. – СПб., 1888. – С. 107.
15. Сабиров Х. Из истории государственных финансов Узбекистана. – Ташкент, 1966. – С. 17.
16. Отчет ревизии Туркестанского края, произведенной по высочайшему повелению сенатором, гофмейстером, графом К.К. Паленом. Налоги и пошлины. Органы финансового управления... – С. 255-256.
17. Фурсов К. Имперская экономическая политика в русском Туркестане и Британской Индии: сходства и различия // Восток (Oriens). – № 6. – 2010. – С. 35.